

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑԻՆ

Բ. Մաս

Նոր Շրջան

Ս. Յակոբի Վերակառուցումը

Աւանդաբար կը պատմուի թէ 1187ին Եգիպտոսի էյուպեան Սուլթան Սալահէտտին Երուսաղէմին տիրելէ ետք, շատ եկեղեցիներ գրաւելէ վերջ, ուզած է նաեւ Հայոց Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին ալ տիրել, սակայն հայերը շատ խնդրած են որ զայն իրենց շնորհէ: Սալահէտտին պայմանաւ մը կը խոստանայ զայն վերադարձնել Հայոց: Կը հրամայէ քարով հիւսել եկեղեցւոյ պատուհանները եւ ապա սուլթանը եկեղեցիէն ներս կը մտնէ եւ գաղտնի նշան մը կը թողու (կը վառէ Աւագ Խորանի կանթեղը) եւ դուրս ելլելէ ետք եկեղեցւոյն դուռն ալ գոցել կը հրամայէ քարով եւ իր կնիքով կը կնքէ: Սուլթանը Դամասկոս կ'երթայ: Հայերը գրկուած եկեղեցւոյ մէջ կրօնական պաշտամունք կատարելէ, Ս. Յակոբին գաւիթին մէջ կը շինեն Ս. Գեորգի Սեղանը առօրեայ պաշտամունքներ եւ պատարագներ կատարելու համար: Աւանդութիւնը շարունակուելով կ'ըսէ թէ Սալահէտտին եօթը տարի (1187-1194) Ս. Քաղաքէն քացակայելէ ետք կը վերադառնայ, Հայերը կը յիշենքն անոր, իրենց տրուած խոստումը՝ Ս. Յակոբը ետ վերադարձնելու պարագան: Սուլթանը Ս. Յակոբը քանալ կու տայ եւ կը տեսնէ որ Աւագ Խորանի կանթեղը Աստուծոյ շնորհիւ եւ Ս. Յակոբի զօրութեամբ տակաւին կը վառէր եւ վրան ալ սարդի ոստայնով շրջապատուած: Սալահէտտին իր խոստումը կը յարգէ եւ Ս. Յակոբը կը վերադարձնէ Հայոց: (Պատմութիւն Երուսաղէմի...), Յովհ. (Հաննէ) Վրդ., Կ. Պոլիս, 1807, էջ 78-79: «Ժմնկ'գրկն. Պատմ. Երէմի.», Հատոր Ա., էջ 158: «Ս. Երկրին Սրբ.

աւանդութիւնները», Մ. Եպս. Աղաւնունի, 1936, էջ 124-125):

Եգիպտոսի Սուլթան Սալահէտտին, 1187ին Հայոց կը շնորհէ հրովարտակ մը, ուր նախկին, Մուհամմէտի, Օմար Իպն Խաթթասի եւ Ալիի հրովարտակներուն հիման վրայ կը հաստատէ Հայոց իրաւունքները եւ առանձնաշնորհումները Երուսաղէմի եւ Ս. Երկրին մէջ: Որուն մէջ յակնէ յանուանէ յիշուած է նաեւ Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին Հայոց սեպական ըլլալը. - «Մանուսնոյ Մար-եագուպ (Ս. Յակոբ) կոչուած մեծ եկեղեցին, որ Ս. Քաղաքիս հարաւ-արեւմտակողմը՝ Սիոնի մօտ կը գտնուի» (Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանց, «Պատմ. Երէմի.», Հատոր Ա., էջ 410: Տէր Յովհաննէսեանց, «Ժմնգր. Պատմ. Երդէմի.», Հատոր Ա., էջ 161. B. Narkiss, «Armenian Art Treasures...», 1979, p. 12-13):

Ըստ պատմական տեղեկութեանց թ. նախապէս՝ 1187էն առաջ Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարի գմբէթը շատ բարձր էր, հաւանաբար Եգիպտոսի Սուլթանները չեն համոզուրժած ասիկա, յայտնի չլ. թէ ո՞ր սուլթանն է, հաւանաբար Նիմֆտտին կամ Սալիի էյուպի, Քրիստոնեաներու կոտորածներու պատճառ եղաւ Երուսաղէմի մէջ եւ այդ առեւն (1242թ.) քանդուած ըլլալ նախկին գմբէթը եւ վերջը զայն նորոգած ժամանակ աւելի ցած մը շինուած է (Յովհաննէսեանց, «Ժմնկ'գրկն. Պատմ. Երդէմի.», Հատոր Ա. էջ 159): Ս. Յակոբի Մեծ գմբէթի վրայի փոքր ծածկոյթը աւելցուած է 1835ին: («Հայկ. Երուսաղէմ», Օրմանեան, 1931, էջ 14):

Ս. Յակոբի արտաքին գաւիթին մէջ

կը գտնուի Երուսաղէմի հայոց Աբրահամ Գ. Պատրիարքի տապանաբարը վախճանած Սալահէտտինի ժամանակ՝ 1192 թուականին: («Միաբանք եւ Սյցելութ...», Մ. Եպս. Աղւանունի, 1929, էջ 5-6):

1286 թուականին Մալվայ Վարդապետ Երուսաղէմ ուխտի կու գայ Լեւոն Թագաւորի եւ Յակոբ Կաթողիկոսի ծախքով եւ «Սալարկեյ» կու տայ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ ներքին գաւիթը (Արեւմտեան կողմը): («Պատմ. Եր'դէմի», Ա. Հատոր, Տ. Սաւալանեանց, 1931, էջ 497, նաեւ Բ. Հատոր էջ 1210-11):

Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի գլխաւոր, ԺԲ. դարու, մուտքը եղած է հարաւային կողմէն, ներկայ Ս. Էջմիածնի եկեղեցիէն որ, մտնող հաւատացեալին կամ ուխտաւորին ուղղակի կ'առաջնորդէ դէպի գլխաւոր սրբավայրը՝ Ս. Գլխաղոր մատուռը, «...Մեծ Դուռը աւելի փառաւոր եւ ընդարձակ եւ զարդարուն է դէպի մայր տաճար մտնալուն կողմը, իբր զի այս է եղեր նախապէս Գլխագիրի աւագ դուռը, ուսկից ուխտաւորք եւ ժողովուրդք տաճար կը մտնեն եղեր: Իսկ արեւմտակողմի դուռերը միաբանութեան վերապահուած եղած են»: («Հայկ. Երուսաղէմ», Օրմանեան, էջ 25): Այս շրջանին (ԺԲ. դար) շինուած է նաեւ Ս. Ստեփանոսի մատուռը միայն երկու սեղաններով (Ս. Ստեփանոսի եւ Ս. Կիւրեղ Հայրապետ Երուսաղէմացիի). իսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սեղանը եւ ամբողջ հիւսիսային բաժինը 1724ին շինուած է, Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի օրով: («Պատմ. Եր'էմի», Հաննէ, Կ. Պոլիս, 1807, էջ 87):

Կիլիկիոյ Սիս եւ Ատանա քաղաքներու մէջ կրօնական ժողովներ կը գումարուին, Գրիգոր Անաւարդեցի Կթղի, Լեւոնի եւ Օշին թագաւորներու ժամանակ (1307-1316) Հայոց եկեղեցւոյ ծեսերուն մէջ փոփոխութիւններ ընելու, Լատինական ծիսական կանոններ մտցնելու, Հայ Արեւելեան Վարդապետներէն շատերը կը մերժեն գայն ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի օրուան

Սարգիս Պատրիարքը եւ իր վարչական անկախութիւնը կը հռչակէ Եգիպտոսի Սուլթանէն առանձին հրովարտակ ստանալով:

Այս շրջանին Վրացիներու թագաւորը լսելով Երուսաղէմի Հայոց ներքին կացութիւնը, թերեւս ալ առիթը օգտագործելով Երուսաղէմի Հայոց եւ Կիլիկիոյ հայերու անհամաձայնութեանց. Եգիպտոսի Սուլթան Մէլիք Յուսուֆին Դեսպան կը դրկէ եւ կը խնդրէ որ Ս. Յակոբայ Վանքը եւ եկեղեցին Հայոց ձեռքէն առնէ եւ Վրացիներուն յանձնէ: Սարգիս Պատրիարքը տեսնելով Վրացիներու դաւաճանութիւնը Գահիրէ (Եգիպտոս) կ'երթայ հետը առնելով Եգիպտոսի Սուլթաններու կողմէ հայոց տրուած հրովարտակներով եւ պալատի կը ներկայանայ: Ան կը պահանջէ որ Ս. Յակոբայ Վանքը եւ եկեղեցին, որ հինգն է վեր հայոց սեպիական եղած են եւ ատիկա հաստատուած է նախկին Սուլթաններու կողմէ տրուած հրովարտակներու վրայ, նոր հրովարտակով մը տրուի վերահաստատելով Հայոց վաղէմի իրաւունքները Ս. Քաղաքին մէջ: Վերջապէս Սարգիս Պատրիարք կը յաջողի ստանալ նոր հրովարտակ մը 1312 թուականին:

Սարգիս Պատրիարքի վախճանէն ետք, եօթը տարի վերջ, Աստուածատուր Պատրիարքի ժամանակ Վրացիները դարձեալ խնդիր կը յարուցանեն Ս. Յակոբի համար, այս անգամ կ'ուզեն յափշտակել նաեւ Գողգոթան Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, մինչ տակաւին Հայոց ձեռքէն էր: Այս լուրը հայ միաբաններուն ականջը հասնելէ ետք, վանքէն երկու վրդ.ներ՝ Տէր Սահակ եւ Տ. Յովսէփ Եգիպտոս կը դրկուին հայոց իրաւունքը կարգադրելու եւ սուլթանէն նոր հրովարտակ մը առնելու համար եւ Վրաց անիրաւութիւններուն վերջ տալու համար: Նոր հրովարտակ մը կը տրուի Մէլիք Ջահր Պրեզուդէն, 1319 թուականին՝ որով կը հաստատուին հայոց իրաւունքները. ի միջի այլոց նաեւ հրովարտակին մէջ կ'ընտրուի - «...Վանքն Ս. Յակոբայ, է

սեպական հայոց, եւ ոչ այլոց:» (Յովհաննէ-սեանց, Հատոր Ա., «Ժամկէրգկն. Պատմ. Երեմի», էջ 204):

Ս. Յակոբի արեւմտեան ներքին գաւթի աջակողմեան սիւնին վրայ կ'երեւի հայ Երուսաղէմի Դաւթ Պատրիարքի տապանաւարը արձանագրութեամբ եւ 1321 թուականով:

Հայ Երուսաղէմի Վասիլ (Բարսեղ) Պատրիարքի ժամանակ կը շինուի Ս. Յակոբայ Ս. Առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի վերնամատրան յանփոտ փայտէ դուռը:—

Ա. Փեղկի վրայ — //«Կազմա դուռն Ար. Տաճարի // Որ է յանուն Ար. Պաւղոսի // Առաքելոց մեծաց գնդի».

Բ. Փեղկ. // «Սա յիշատակ անջնջելի // Հեգահողոյն Յովհաննէս // Եւ որում Պէկէ իր Զաւակի. Թվ. Պե. (1356):»:

(Ծանօթ.— ընդօրինակուած՝ տողերս գրողի եւ Բրշ. Հայկ Սրկ. Միրզախանեանի կողմէ, 22 Յուլիս 1997):

Տես նաեւ Ա. Եսայ. Տ. Յովհաննէս-եանց, «Ժամանագրական, Պատմ. Ս. Երուսաղէմի», Հատոր Ա., 1890, էջ 211: Ս. Պետրոս եւ Ս. Պօղոս վերնամատրան փայտէ դրան վրայի թուականը՝ («Ե թուին Հայոց Պե. (1356)». կարդացած է նաեւ Շնորհի Եսայ. (Գալստեան), «Սպարկու՛մ Ս. Յակոբայ Տաճարին եւ պատահական պեղումներ այդ առթիւ», «Սիւն», 1958, էջ 234-235. «Պե.» (1356) կարդացուած է եւ կ'ըսէ թէ Սաւալանեանցի կողմէ սխալմամբ կարդացուած է «Պի 820 եւ փրկչական՝ 1371:») 1989 տարուան Յունիս-Սեպտեմբեր ամիսներու ընթացքին Ս. Յակոբեանց Տաճարի ներքին գաւթի կամարներու ծեփերը վար կ'առնուին եւ նոր ի նորոյ կը ծեփուին: Այս առթիւ հին ծեփերու տակէն եւ կամարներու վարի մասէն, եկեղեցւոյ արեւմտեան պատին վրայէն, Ս. Գեորգ սեղանի վրայի կամարէն ի յայտ կու գայ այս արձանագրութիւնը, տակաւին հին ծեփի մնացորդները գիրերու մէջը մնացած

ըլլալուն պատճառաւ քիչ մը դժուար ընթեռնելի է.— «Ե թվ. Պե (1356) Ի (կամ) Ե (?) յառաջորդութեան Տեանն Վասիլ Արքեպս.ի Երուսաղէմի կազմեալ խաչս յիշատակ մեղուցեալ ծառախցս Այ երկաթ (?) Ե (կամ) Ի (?) ՄՍԵՆԱԿ ՏԻՆ ՈՒՍ Է ՈՒՆԻՆ եւ ՀՈՒՄՆ ՍԵՐ (Ա) (?) (կ) (կամ) (Ա) (?) Կ (կամ) Ա Ո (ընդգծուած մասը չկրցայ վերծանել) Որք հանգալիք մեղաց թողութիւն դրեցիք»: (Ծանօթ.— ընդօրինակուած ուղղակի պատին վրայէն իմ եւ Բրշ. Հայկ Սրկ. Միրզախանեանի կողմէ 20 Յուլիս 1997ին): Նաեւ այս առթիւ Ս. Էջմիածնի արտաքին դրան բով, մուտքին ձախ կողմը հին ծեփերու տակէն հին խաչար մը ի յայտ կու գայ. «Տր. Պե՛տր. Թվ. ՊԿ (1411)...» (Մնացածը չկրցայ կարդալ): (Վերելի վերջերս ի յայտ եկած երկու արձանագրութիւնները չեն տպուած տակաւին):

ԺԴ. դարու սկիզբը, 1300 թուականին Կիլիկիոյ Հայոց Հեթում Բ. Թագաւորը ժամանակաւոր եւ կարճ ժամանակի մը համար կը թագաւորէ Երուսաղէմ վրայ: Իր Երուսաղէմ կեցութեան ընթացքին անշուշտ կ'այցելէ Հայոց Սրբոց Յակոբեանց Վանքը եւ եկեղեցին: Հայ Երուսաղէմի համար կատարած է կարեւոր շինարարական յիշատակներ: Սակայն Ս. Յակոբին իր թողած ամենակարեւոր յիշատակն է Սաթէ (amber) արձունի թանկարժէք մականն (գաւազան), որ մինչեւ այժմ կը պահուի Ս. Յակոբայ Տաճարի գանձատունը: («Միարանք եւ Այցելուք...», Մ. Եսայ. Աղանունի, էջ 223-224):

1371ին Գրիգոր Տաթեւացի ուխտաւորութեամբ կ'այցելէ Երուսաղէմ իր ուսուցիչ՝ Յովհաննէս Որոտնեցիի հետ: Իր ուսուցչէն Սրբոց Յակոբեանց Տաճարին մէջ ֆահմայ կ'օծուի: («Հայ Գրողներ», Նորայր Եսայ. Պողարեան, 1971, էջ 396):

1375ին Կիլիկիոյ Հայկ. Թագաւորութիւնը կը կորսնցնէ իր անկախութիւնը եւ կը գրաւուի Եգիպտոսի սուլթանութեան

կողմէ: Կիլիկիոյ վերջին արքայական ընտանիքը գերի կը տարուի Եգիպտոս եւ Խոֆը կ'ազատի: Լեւոն Զ. թագաւոր եւ թագուհին Մարիամ (Մարիամ) Երուսաղէմ կու գան, սակայն թագաւորը Երուսաղէմ չի մնար. իր ճամբան կը շարունակէ դէպի Եւրոպա, այն յոյսով որ Ֆրանսայի կամ Եւրոպական պետութեանց օգնութեամբ տիրանայ հայրենի գահին: Թագուհին՝ Մարիամ եւ դուստրը՝ Փեննա Երուսաղէմ Հայոց Ս. Յակոբ Վանքը կը բնակին: Կը պատմուի թէ Մարիամ թագուհին իր մահէն ետք կը թաղուի Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ մէջ, հաւանաբար աջակողմեան դասի Բ. սիւնի տակ Ս. Գլխադիր մատրան դիմացը: Յետագային, ըստ կարգ մը պատմագիր-ներու մասեւ իր դուստրը՝ Փեննա իշխանուհին ալ թագուհին մօտը կը թաղուի: (Տէր Յովհաննէսեանց, «Ժմկր'կն. Պատմ. Երմէի», Հատոր Ա. էջ 213: Մ. Եպս. Աղաւունքի. «Միաբանք եւ Այցելութեամբ...», էջ 170: Սաւալանեանց «Պատմ. Երդմի». Հատոր Ա. էջ 526-527: Ն. Արք. Մովսէսեան, «Վանատուր», 1993, էջ 274: Մ. Արք. Օրմանեան, «Հայկ. Երուսաղէմ», էջ 15):

ԺԴ-ԺԶ դարերու ընթացքին, մասնաւանդ Կիլիկիոյ Հայկ. Թագաւորութեան անկումէն ետք Երուսաղէմ քաղաքի քաղաքական թաւտեքստիմ վրայ անգամ մը եւս ի յայտ կու գան Վրացիներու նենգութիւնները հայերու նկատմամբ, Վրաց արքունիքը կը սկսի սերտ յարաբերութիւններ մշակել Եգիպտոսի Մեմփիս Սուլթանութեան հետ, մասնաւորաբար Երուսաղէմի հայերը հարուածելու համար: Անոնք ամէն ձեռք նենգութեանց կը դիմեն, կաշառատութեան, չարամտութեանց եւ ամէն տեսակ հնարամտութեանց որպէս զի Երուսաղէմի Հայկ. Վանքերը եւ եկեղեցիները յափշտակեն: Ինչպէս 1434-1438 տարիներու ընթացքին Վրացիները յաջողեցան մեր ձեռքէն յափշտակել Ս. Յարութեան տաճարի

հայոց բաժինը եղող Գողգոթան: Միշտ վեհեք եւ խնդիր կը յարուցանեն մասեւ Ս. Յակոբեանց Վանքին եւ եկեղեցիի համար: Վրացիներու նենգութեանց, կաշառատութեանց եւ չարամտութեանց դէմ Երուսաղէմի հայ Պատրիարքները եւ միաբանութիւնը ամէն ձեռք կը միջոցներով կը պայքարէին, ըլլայ Երուսաղէմի մէջ տեղացի դատաւորին կամ կառավարիչին մօտ, եւ մանաւանդ Գահիրէի (Եգիպտոս) Մեմփիս Սուլթանին մօտ, եւ ձեռք կը ձգէին պետական փաստաթուղթեր կամ հրովարտականք մեր իրաւունքներուն ի պաշտպանութիւն:

ԺԶ. դարուն Ս. Երկրի եւ Երուսաղէմի տիրապետողները կը փոխուին: 1517ին Օսմանցիները կը գրաւեն Սուրիան, Պաղեստինը եւ Եգիպտոսը, տեղի կ'ունենայ անկումը Մեմփիսեան Սուլթանութեան: Օրում հայոց Սարգիս Պատրիարք Օսմանեան Սուլթան Սելիմ Ա.էն (Երուսաղէմը գրաւող) արքայական հրովարտակով հաստատել կու տայ հայոց սեպիական իրաւունքները, ուր յսկանէ յանուանէ յիշուած է մասեւ Ս. Յակոբայ Վանքը որպէս Աթոռանիստ (Մայր եկեղեցի) Վանք: Ըստ Աստուածատուր Եպս. Տ. Յովհաննէսեանցի, «Ժմկրկն. Պատմ. Երմի», Ա. Հատոր, էջ 248, հրովարտակը կը կրէ հիմերթի 923 (1516փ.թ.) թուականը եւ Իսլամաց 25 Սէֆէր ամսուն: Այս հրովարտակը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքներու համար տրուած, Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ, հրովարտակներու հիմքը կը հանդիսանայ:

1523ին Յովհաննէս Կթղ. Թուլկաբանցի կը գնէ Կեռան Թագուհիի Աւետարանը եւ անջինջ յիշատակ կը դնէ Ս. Յակոբի մէջ, Երուսաղէմ: («Ժամանակագրութիւն ԺԶ դար», Նորայր Արք. Այնթապցի, 1996, էջ 11):

(Շարունակելի)

ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԻ. ԳԱԼԷՄՏԵՆԵԱՆ